

UOT:94.

**1941-1946-CI İLLƏRDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ GÜNEY
AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ**

**dosent Veyisov Arif Hacı oğlu, Bədəlova Tərlan Səttar qızı,
Mehdiyeva Həqiqət Şadət qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Qazax filialı
veyisov.arif@bk.ru bedelova56@mail.ru
heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru**

Xülasə: *Məqalədə İranın Almaniya ilə gizli olaraq əməkdaşlıqdan bəhs edilir, İran neytral qalacağını elan etsə də əslində strateji əməkdaşlığı davam etdirir. II Dünya müharibəsi illərində faşist Almaniya SSRİ-yə hücumundan sonra sovet və ingilis qoşunlarının İran ərazisinə daxil olması baş vermişdir.*

Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatını və milli prosesini öz maraqlarına uyğun olaraq diqqətdə saxlayır və S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Demokrat Partiyası 1945-ci il dekabrında Milli hökumətin təşkil edilməsini təmin edir.

Amma Güney Azərbaycan problemi müxtəlif siyasi toplantılarda, o cümlədən yenidən yaradılmış BMT-də geniş müzakirə olundu və nəyahət, Moskvanın Avropanın bəzi "xalq demokratiyası" ölkələrinə xüsusi diqqət yetirməsi və onların milli maraqlarını özünün dərin imperiya məqsədlərinə qurban verməsi kimi qiymətləndirir.

Açar sözlər: Beynəlxalq münasibətlər, Güney Azərbaycan məsələsi, Milli hökumət, İran hökumət, Təhlükəsizlik Şurası, SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya.

Key word: International relations, The issue of South Azerbaijan, National government, Iranian government, Security Council, USSR, USA, Great Britain.

Ключевые слова: Международные отношения, Вопрос Южного Азербайджана, Национальное правительство, Правительство Ирана, Совет Безопасности, СССР, США, Велико Британия

İran ikinci dünya müharibəsində neytral qalacağını bəyan etsə də, Almaniya ilə strateji əməkdaşlıq xəttini davam etdirirdi. Almaniya İranın xarici siyasətində ikinci yeri tuturdu. İrandan benzin qeyri-qanuni yollarla Almaniya aparılırdı.

Almanlar İranın dövlət müəssisələri və hərbi idarələrində mühəndis, texnik, məsləhətçi adları altında öz hərbi və xüsusi idarələrinin nümayəndələrini yerləşdirir, Təbriz, Məki, Xoy, Miyanə, Mərənddəki firmalarında xüsusi xidmət orqanları işçilərinin sayını artırır. Almaniyanın müharibənin ilk illərindəki qələbəsi İranda almanpərəst meyli gücləndirirdi. Bu ölkənin rəhbər dairələrində SSRİ məğlub olarsa, "Zaqafqaziya və Orta Asianın 16 şəhərinin" İrana birləşdirilməsi barədə planlar qurulurdu. [1 səh.36-37].

Faşist Almaniya SSRİ-yə hücumundan sonra, 1941-ci ilin iyun-iyul aylarında Sovet İttifaqı İrana üç xəbərdarlıq notası vermiş, həmin ilin iyun ayında Britaniya xarici işlər naziri İranın səlahiyyətli nümayəndəsi qarşısında "almanların İrandakı şübhəli fəaliyyətinə" son qoyulması tələbini irəli sürmüşdü. İyulun 19-da Britaniya Nazirlər Kabineti İranın cənubuna daxil olmaq barədə qərar qəbul etmişdi. [2 səh.18]

Faşist Almaniya Sovet İttifaqına hücum etdikdən dərhal sonra 1941-ci il iyunun 22-də Böyük Britaniyanın Baş naziri U.Çorçill, bir gün sonra isə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt SSRİ-nin Almaniya qarşı müharibəsində onu müdafiə etmək təklifini qəbul etdikləri barədə bəyanat verdilər. İyulun 12-də Moskvada Sovet İttifaqı ilə Böyük Britaniya arasında müharibədə birgə fəaliyyətə dair müqavilə imzalandı. [3 səh.373]

Avqustun 14-də ABŞ prezidenti və Böyük Britaniyanın Baş naziri “Uels şahzadəsi” adlı gəminin göyertəsində görüşdülər, faşizmi məhv etmək və qəsbkarı tərksilah etmək zərurəti barədə bəyanatı – “Atlantika xartiyası”nı imzaladılar. Sentyabrda SSRİ-də bu xartiyaya qoşuldu. [4 səh.142]

Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə sovet qoşunları 1921-ci il 26 fevral tarixli Sovet- İran müqaviləsinin altıncı maddəsinə əsasən, 1941-ci il avqustun 25-də gecə saat 2-də İran sərhədini keçərək, Ərdəbil və Təbriz istiqamətində irəlilədilər. Hərbi əməliyyatlarda Naxçıvandan Xəzərin cənubuna doğru bütün istiqamətlərdən SSRİ sərhəd qoşunları, 41-ci (tərkibində 77-ci Azərbaycan və 20-ci diviziyalar) və 47-ci ordular, Xəzər donanması, Zaqafqaziyadakı 8-ci aviakorpus, Yevlaxdakı 132-ci avia- diviziya iştirak edirdilər. [6.]

İngiltərənin baş naziri U.Çörçill 1941-ci il avqustun 30-da İ.Stalinə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, neft mənbələrini mühafizə etmək məqsədilə İrana girməyimiz və Hindistandan gətirilən məhsulları daşımaq üçün İran körfəzindən Xəzər dənizinə qədər olan dəmir yolunu yenidən qurmağımız və onun fasiləsiz işini təmin etməyimiz vacibdir. Lakin yaxşı olardı ki, həm biz, həm də siz Tehrana indi daxil olmayaydıq [7.s. 17-18]. Amma Stalinin göstərişi ilə sovet qoşunları artıq avqustun 25-də Güney Azərbaycan ərazisinə yeridilmişdi. İngiltərə isə həmin ilin sentyabrında İrana öz qoşunlarını göndərdi. Sovet qoşunları avqustun 26-da Təbriz və Ərdəbilə, avqustun 31-də Qəzvinə girdilər. Sentyabrın 17-də sovet, sentyabrın 18-də isə ingilis qoşunları Tehrana daxil oldular [8.s. 25-26]. Sovet qoşunlarının İranda keçirdiyi sonrakı hərbi əməliyyatlarda Azərbaycan SSR-dən xüsusi bir qrup iştirak etmişdi.[9].

Cənubu Azərbaycanda sovet təsirini yaymaq məqsədilə 1941-ci ilin may-iyun aylarında Azərbaycan SSR-də hərbiçi adı ilə Cənuba göndərmək üçün 3816 nəfər mülki şəxs səfərbər edilmiş, 52 briqada formalaşdırılmışdır. Cənuba gedəcək Sovet Azərbaycanı missiyasına Azərbaycan K(b) P MK-nın üçüncü katibi, Təbrizdəki 41-ci Ordunun Hərbi Şurasının üzvi Əziz Əliyev rəhbər təyin edilmişdi. Ə.Əliyevin başçılıq etdiyi qrup 1941-ci ilin sentyabrın 21-də Cənubi Azərbaycanda fəalliyətə başlayır. Bu qrupa Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Mustafa Quliyev və başqaları daxil idi [9. s.33-87].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu dövrdə Şimali və Cənubi Azərbaycanı birləşdirmək şansı olduğu ən əlverişli dövr olmuşdu. Ədalət naminə deyilməlidir ki, Azərbaycan rəhbərliyi M.C.Bağırovun şəxsində buna müsbət yanaşmışdı. O, Ə.Əliyevin missiyasını müdafiə etmiş, bəzən kömək üçün birbaşa Stalinə müraciət etmişdi. Ə.Əliyevin rəhbərlik etdiyi qrupun fəalliyətinə qarşı İranda gizli alman kəşfiyyat şöbəsinin kömək etdiyi İran hərbi-siyasi və polis qüvvələri əks fəalliyət göstərirdi.

Ə.Əliyevin qrupuna qarşı ingilis-amerikan qüvvələri, həmçinin qrupun dostu olmayan SSRİ-nin Tehrandakı səfiri A.Smirnov da var idi. O, Ə.Əliyevin fəalliyəti barədə dəfələrlə Moskvaya həqiqətə uyğun olmayan məktublar göndərsə də, M.C.Bağırov onu müdafiə etmiş, səfirin səhv fikirdə olduğunu Stalinə sübut etmişdi. [9. s.33-87]

Moskvanın bu addımı qonşu dövlətə qarşı hərbi təcavüz idi. O, tarixən olduğu kimi yenə də zorakılığa və hərbə arxalanırdı. Sovet dövlətinin atdığı bu addım onun iqtisadi, siyasi və hərbi mənafehləri ilə bağlı idi. Sovet dövlətinin bu regionda iqtisadi mənafehləri vardı. 1921-ci il 26 fevral tarixli Rusiya-İran müqaviləsi ilə Moskva əvvəllər Rusiyaya verilmiş neft, dəmiryol və filiz mədənləri konsessiyalarından imtina etdi. Lakin burada belə bir şərt də müəyyən edilmişdi: Müqavilənin 13-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdu ki, İran dövləti bu konsessiyaları üçüncü dövlətin və onun vətəndaşlarının sərəncamına verməyəcəkdir. Moskvanın qəti etirazları nəticəsində 1922-ci ildə İran tərəfi ABŞ-ın “Standart oyl” şirkəti ilə bir il əvvəl bağladığı müqaviləni ləğv etdi.

1923-cü ilin dekabrında İran ABŞ-ın “Sinkler” neft şirkətinə şimal əyalətlərində-

Azərbaycanda, Mazandaranda, Xorasanda axtarışlar aparmağa və neft çıxarmağa icazə verdi. Konsessiyalar haqqında müqaviləni reallaşdırmaq mümkün olmasa da bu, Moskvanın narazılığına səbəb oldu.

1937-ci ilin yanvarında İran hökuməti ABŞ-ın "Delaver" şirkətinə 500 min kvadrat kilometr ərazini konsessiyaya verdi. İranın bu hərəkəti Moskva tərəfindən Türkmənistanın neft rayonları üçün təhlükə və SSRİ ilə ABŞ-ın mənafelərini toqquşdurmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi. SSRİ İranı 1921-ci il müqaviləsini pozmaqda təqsirləndirdi. Nəticədə növbəti ildə "Delaver" şirkəti ilə bağlanan müqavilə ləğv edildi.

1939-cu ilin martında İran hökuməti Hollandiyanın "Alqemayne Eksplokastie Maçapay" şirkətinə neft və filiz mədənlərini konsessiyaya verdi. Bu da Moskvanın kəskin etirazına səbəb oldu. Konsessiyanın 30 min kvadrat kilometrlik ərazini tutması və bilavasitə Bakının yaxınlığında olması SSRİ hökumətini narahat etdi. Müqaviləyə görə şirkət bu ərazidə dəmir yolları çəkməli, aerodromlar, radiostansiyalar və telefon stansiyaları tikməli idi. Bu isə sovet imperiyasında Bakı neft rayonu və Moskva üçün təhlükə kimi qiymətləndirildi. Yenidən Moskva öz kəskin etirazını bildirdi və nəticədə 1944-cü ildə bu konsessiya da ləğv edildi. 1944-cü ilin sentyabrında SSRİ İran hökumətinə Güney Azərbaycanda (Şimali İran) ona neft konsessiyaları vermək barədə rəsmi müraciət etdi. SSRİ-nin bu təklifi İran hakim dairələri tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. Məclis xüsusi qanunla bu barədə danışıqlar aparmağı qadağan etdi. Bu da Moskvanın kəskin etirazına səbəb oldu. SSRİ-nin İrana qarşı düşmənçilik siyasəti gücləndirildi.

Qoşun yeridilməsində Moskvanın siyasi və hərbi məqsədləri var idi. Hələ 1918-ci ildə sovet hökuməti 1907-ci ildə İngiltərə ilə Rusiya arasında bağlanmış, İranın bölüşdürülməsi haqqında təcavüzkar niyyətlər güdən müqaviləni ləğv etdi. Lakin bu, öz niyyətlərindən əl çəkmək deyildi.

1919-cu ilin martında Paris sülh konfransında İran hökuməti ərazi iddiaları barədə memorandum təqdim etdi. Bu sənəddə Azərbaycan, Ermənistan və Dağıstanın bir hissəsi tələb olunurdu. Daha sonra İran tərəfi Xəzər sahillərini, Aşqabad, Mərv, Xivə və başqa ərazilər barədə də iddialar irəli sürürdü. Sənəddə göstərilən ərazilərin ümumi sahəsi 570 min kvadrat kilometrdən çox idi. Lakin İran birinci dünya müharibəsində iştirak etmədiyindən onun tələblərinə Paris sülh konfransında baxılmadı. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində sovet imperiyası rəhbərləri İranın bu hərəkətlərini bir daha xatırladılar və onu təsadüfi hesab etmədilər. Stalin və onun ətrafındakılar faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum etdikdən sonra güney qonşusu İrana yenidən şübhə ilə yanaşmağa başladılar. Hitlerin hücumunu İranın niyyətlərinin həyata keçirilməsində əlverişli şərait kimi qiymətləndirən SSRİ rəhbərləri bu ölkəyə qoşun yeritmək üçün bəhanələr axtarmağa başladılar. Həmin dövrdə sovet mətbuatında faşist Almaniyasının İran ərazisindən SSRİ-nin əsas neft rayonu olan Bakıya zərbə endirməsi fikri geniş yer aldı.

Sovet rəhbərləri belə hesab edirdilər ki, almanlar İran ərazisindən Bakı, Aşqabad və Qroznıya göndərilmək üçün casus qrupları hazırlayırlar. Moskvada belə düşünürdülər ki, guya alman casusları İranda dövlət çevrilişi etmək istəyirlər. Bütün bunlar SSRİ-nin imperiya niyyətlərindən irəli gəlirdi və o, İrana qoşun yeritmək üçün bəhanə axtarırdı. İran tərəfi isə SSRİ ilə qarşıdurmadan qaçmaq istəyirdi. Ona görə də müharibə başlayan kimi İran Sovet İttifaqına qarşı düşmənçilik münasibətində olmadığını və əvvəlki iddialarından əl çəkdiyini bildirdi. Hitler ordularının hücumundan dörd gün sonra 1941-ci il iyunun 26-da İran hökuməti müharibədə bitərəf olacağını qəti şəkildə bildirdi. Lakin bu, sovet hökumətini qane etmədi. O, iyunun 26-da, iyulun 19-da və avqustun 16-da "Hitlerçi kəşfiyyatın təxribatları" barədə İran hökumətinə xəbərdarlıq etdi. 1941-ci il avqustun 25-də sovet hökuməti İrana nota verdi. Notanın cavabını gözləməyən Sovet hökuməti beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına

pozaraq 1941-ci il avqustun 25-də öz qoşunlarını İranın şimalına yeritdi və Güney Azərbaycanda yerləşdirdi.

Moskvanın İrana olan işğalçılıq planlarını belə bir fakt da sübut edir ki, qoşun yeridildikdən yalnız beş ay sonra, 1942-ci il yanvarın 29-da Tehrandə SSRİ-Böyük Britaniya-İran arasında ittifaq müqaviləsi bağlandı. Müqavilədə göstərilirdi ki, müttəfiq dövlətlər "İranın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə və siyasi müstəqilliyinə birgə hörmət edəcəklər". İran, onun ərazisi və xalqlarının taleyi ilə bağlı məsələlər müharibənin gedişində üç dövlət başçısının Tehran, Kırım və Potsdam konfranslarında müzakirə edildi. U. Çörçill 1943-cü il sentyabrın 27-də Stalinə yazdığı şəxsi məxfi məktubunda göstərirdi ki, "konfransın işi qurtaranadək Tehran aeroportu və o rayon bağlı olmalıdır, görüş barədə İran hökumətinə də heç bir məlumat verilməməlidir [2 səh. 29] 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya dövlət başçıları Tehran konfransında qəbul edilmiş "İran haqqında Bəyannamə" də bütün tərəflər bu dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasına tərəfdar olduqlarını bildirdilər.[10 səh.71] Beləliklə, Sovet dövləti və Böyük Britaniya əvvəlcə suveren dövlətdən xəbərsiz onun ərazisinə qoşun yeritdilər, sonra isə ona hüquqi-siyasi əsas verdilər. Sovet işğalçı qoşunlarının İrana yeridilməsi asan olmadı, o, ciddi müqavimətə rast gəldi. İrana qarşı edilən hərəkətlərə cavab olaraq müxtəlif təşkilatlar "İran millətçiləri" qurumunda birləşdilər. İrandakı müqavimət hərəkətini daxildən zəiflətmək üçün SSRİ Güney Azərbaycandakı hərəkəti qızıqdırmağa başladı Rus tədqiqatçısı N. Alekseyevin yazdığı kimi, Azərbaycanda İran dövləti daxilində muxtariyyət və demokratik dəyişikliklər uğrunda mübarizə Azərbaycan əhalisinin köklü mənafeələrinə cavab verirdi [11].

Stalin 1941-ci il sentyabrın 3-də Çörçillə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, İranla iş həqiqətən pis alınmadı. Lakin İran bir epizoddur. Digər məktubunda Stalin İngilis qoşunlarını hətta SSRİ-nin müxtəlif rayonlarına dəvət edirdi. Onun 1941-ci il 13 sentyabr tarixli məktubu buna əyani sübutdur. Stalin yazırdı: "Mənə elə gəlir ki, İngiltərə heç bir riskə getmədən Arxandelskə 25-30 diviziya tökə bilər, ya da onları İrandan keçirməklə SSRİ ərazisində hərbi əməkdaşlıq üçün SSRİ-nin güney rayonlarında yerləşdirə bilər." [2. s.20-22].

Çörçill müharibənin davam etdiyi şəraitdə farsları öz ölkəsinin daxilində qayda-qanun yaratmaq üçün məcbur etməyi irəli sürürdü. Stalinə 1941-ci il 1 oktyabr tarixi məktubunda Çörçill yazırdı ki, İranın daxilində tayfalar arasında ciddi qarışıqlıq vardı və fars hökumətinin nüfuzu aşağı düşür. Onun fikrincə belə qarışıq və mürəkkəb vəziyyət müharibənin aparılmasına mane olurdu. Çörçill Stalinə xahiş edirdi ki, bu "ikinci dərəcəli cəbhədə bizim işlərimizin əlverişli inkişafı naminə fars hökumətinə qayda-qanun yaratmaq üçün qətiyyətli göstəriş versin.

Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycandakı azadlıq hərəkətini və milli prosesi öz təsiri altında saxlamaqla, ikinci dünya müharibəsinin sonunda buradakı siyasi hadisələrə beynəlxalq aləmdə arzuolunmaz bir münasibət formalaşdırmışdı. Böyük Britaniya, ABŞ və Türkiyə bu hadisələrə milli azadlıq hərəkətindən daha çox Sovetlərin İrana ərazi, iqtisadi və ideoloji ekspansiyası kimi baxırdılar.

1945-ci ilin iyununda və payızın əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda vəziyyət gərginləşdi. Mərkəzi hökumət, biləvasitə ABŞ və İngiltərənin hərbi-siyasi yardımına arxalanan mürtəce dairələr kəndlilər, həmkarlar ittifaqları fəalları və demokratik təşkilatların üzərinə qarşı kütləvi təqib və terrora keçdilər. Bunlara qarşı özünümüdafiə məqsədilə fədai dəstələri təşkil olundu. Belə bir şəraitdə vətəndaş müharibəsinə yol vermədən ictimai-siyasi hadisələrə başçılıq etməyə qadir siyasi təşkilatın yaradılması zərurəti meydana çıxdı. 1945-ci il sentyabrın 3-də S.C.Pişəvərinin (1892-1947) başçılığı ilə milli azadlıq və demokratik hərəkəti rəhbərlik edən Azərbaycan Demokratik Partiyası (ADP) yaradıldı [2. s.29]. 1945-ci il oktyabrın 2-dən 4-dək Təbrizdə ADP-nin I qurultayı keçirildi. ADP-nin qurultayda qəbul

edilmiş proqramında milli məsələ barədə deyilirdi: “İran məmləkəti daxilində yaşayan hər bir millətin muxtariyyəti və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əyalət və vilayət əncümənləri vasitəsilə təmin edilməlidir”.

İran məclisi və hökuməti Azərbaycan xalqının tələblərini eşitmədi. Əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunmayacağını rəsmi surətdə elan etdi. 1945-ci il sentyabrın 10-da Marağa və oktyabrın 20-də Ərdəbil şəhərlərində hərbi vəziyyət elan edildi. Marağada ADP-nin fəal üzvi, şəhər idarəsinin rəisi Məhəmməd Hüseyn Rahvər terror nəticəsində öldürüldü.

Azərbaycan xalqının etirazlarına baxmayaraq sentyabrın 12-də qatı irticacı S.M.Fərrux Azərbaycana vali təyin olundu. Hökumət başçısı, hərbi nazir və İran qoşunu Baş qərargahı rəisinin iştirakı ilə keçirilən iclasda ADP-in komitə üzvləri Təbrizdə həbs edilərək gizli və təcili Tehrana aparılması qərara alındı. Bu barədə hökumətin Azərbaycandakı diviziya komandanlığına xüsusi əmr də verildi [1. s.70].

İrticanın qarşısını almaq üçün demokratik təşkilat üzvlərindən Sovet İttifaqına tərəfdar olanların silahlandırılması zəruri məsələyə çevrilmişdi. Buna görə ÜİK(b) P MK və SSRİ XKS 1945-ci il oktyabrın 8-də vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq, Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmək barədə qərar qəbul etdi. Buraya göndərilmək üçün çoxlu silah ayrıldı.

1945-ci il noyabrın 18-dən 26-dək Azərbaycanın böyük qəsəbə və şəhərlərində “Hökumət qan tökülmədən irtica qüvvələrinin əlindən çıxıb xalqın əlinə keçdi” [8. s.72].

Azərbaycan Xalq Konqresi özünü Müəssisələr Məclisi elan etdi və tərkibində Milli heyət seçildi. Müəssisələr Məclisinin qəbul etdiyi Bəyannamədə Azərbaycana İran dövləti daxilində milli muxtariyyət verilməsi tələb olunurdu. Bəyannamədən sonra Güney Azərbaycanda milli muxtariyyət uğrunda hərəkət genişləndi. Bu təkcə rus qoşunlarının Güney Azərbaycanda yerləşdirilməsi ilə deyil, problemin uzun illər boyu mövcud olması və bütöv bir xalqın hüquqlarının pozulması ilə bağlı idi. Yaranmış tarixi şərait ona yalnız təkan verdi.

1945-ci il noyabrın 27-dən dekabrın 1-dək məclisə ümumi seçkilər keçirildi. 12 dekabr (1324-cü il azər ayının 21-i) Milli Məclisin açıldığı gün Azərbaycan muxtariyyətinin yarandığı gün oldu. Tehran hökuməti 1946-cı il iyunun 13-də Azərbaycan Milli Məclisini Azərbaycan Əyalət əncüməni kimi tanımağa məcbur oldu. Azərbaycan Milli hökuməti qısa fəaliyyəti ərzində mühüm əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirdi. Lakin bu hərəkəti və görülməli tədbirləri İran tərəfi beynəlxalq miqyaslı mübahisəyə çevirdi. İranın “Şahbaz” qəzeti yazırdı ki, “Tehran sırf daxili işi olan bu məsələni beynəlxalq mübahisəyə çevirdi”. Azərbaycan məclisi 1946-cı il martın 5-də Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri U.Çörçillin ABŞ-ın Fulton şəhərindəki çıxışı ilə əsas qoyulan “soyuq müharibə”nin ilk toxumlarının səpildiyi və cücərdiyi kəskin beynəlxalq münasibətlərin ən mübahisəli məsələlərindən biri oldu. Bu məsələ müxtəlif səviyyəli görüşlərdə, o cümlədən yenidən yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatında mübahisə obyektinə çevrildi.

Müharibənin başa çatmasından sonrakı illərdə ABŞ, İngiltərə və Fransanın SSRİ ilə kəskin qarşıdurması İran tərəfinin mənafeələrinə tam uyğun gəlirdi. Ona görə də Tehran rəsmi dairələri Güney Azərbaycanda azərbaycanlıların İran daxilində milli muxtariyyət uğrunda hərəkətini və görülməli tədbirləri İranın daxili işlərinə Moskvanın qarışması kimi qiymətlənə dirməyə və dünya dövlətlərinin diqqətini buna cəlb etməyə başladılar. İran tərəfinin qəti söyləri nəticəsində Güney Azərbaycan məsələsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatında kəskin mübahisələr obyektinə çevrildi. Bu zaman İranın BMT Baş Məclisindəki nümayəndə heyətinə Böyük Britaniyadakı səfiri Seyid Həsən Tağızadə başçılıq edirdi. Əslən Ordubaddan olan Tağızadə azərbaycanlı idi. S.H.Tağızadənin İran nümayəndə heyətinə rəhbərlik etməsinə Tehranın müxtəlif dairələri ciddi etiraz etdilər. İran məclisində deputat Teymurtaş Seyid Həsən Tağızadəni BMT-dən geri çağırmaq tələbi ilə çıxış etdi. 1946-cı il yanvarın 10-da Londonda BMT Baş Məclisinin birinci sessiyasında onun nizamnaməsini imzalayan dövlətlər,

o cümlədən İran iştirak edirdi. Sessiyanın açılışı ərəfəsində Tehran qəzetləri İran nümayəndə heyətinə səfir Tağızadənin başçılığına yenidən etiraz etdilər. Bildirdilər ki, Tağızadə “İrana münasibətdə xəyanət edir, bir xarici dövlətin mənafeyini qoruyur və onun məqsədlərini həyata keçirir.” “Şahbaz” qəzetində çap olunmuş məktubda Tağızadə xarici ölkə casusu hesab edilirdi. BMT Baş Məclisinin sessiyasında İranın nümayəndə heyətinin başçısı Tağızadə BMT Baş Katibinə “SSRİ-nin İranın daxili işlərinə qarışması barədə məktub” təqdim etdi. Məktubda Güney Azərbaycanda baş verən hadisələr Moskvanın işi kimi qiymətləndirilirdi.

Buna cavab olaraq SSRİ-nin BMT Baş Məclisindəki nümayəndə heyətinin başçısı A.Y. Vişinski yanvarın 24-də Təhlükəsizlik Şurasına məktubla müraciət etdi. Vişinski İran tərəfinin məktubunu rədd edərək göstərdi ki, Güney Azərbaycandakı hadisələr üçün səbəb xarici qoşunların burada olması deyildir və bunu obyektiv faktlar da təsdiq edir.

Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya və İran arasında bağlanmış 1942-ci il 29 yanvar tarixli ittifaq müqaviləsinə görə, sovet qoşunlarının İranda qalması müddəti 1946-cı il martın 2-də qurtardı. Elə həmin gün Məşhəd, Şahrud, Semnan kimi nisbətən sakit şəhərlərdən sovet qoşunlarının çıxarılmasına başlandı. Ancaq Cənubi Azərbaycandakı hadisələrlə əlaqədar bu iş bir qədər dayandırıldı. ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri BMT-nin 1946-cı ilin yanvarında Londonda keçirilən sessiyasında “İran məsələsi” ni Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyinə çıxardılar. Bu sessiyadakı kəskin müzakirələrdən sonra Sovet-İran münasibətlərində yaxınlaşma baş verdi. Yaxınlaşma Güney Azərbaycandakı hadisələrin xeyrinə deyildi. Lakin SSRİ-nin təkidi ilə bu məsələ təxirə salındı. Birləşmiş Millətlər cəmiyyətində Azərbaycan məsələsinin müzakirəsində böyük dövlətlərin belə münasibətinin səbəbi nədən ibarət idi. Doğrudanmı onlar Azərbaycan xalqının halına yarırdılar? Əlbəttə yox. Bu dövlətlərin hər birinin öz dövlət və milli mənafeyi var idi. Məşhur Amerika siyasətşünası Bjezinskinin sözləri ilə desək, “dünya siyasəti uşaq bağçası deyildir” və hər bir dövlətin mənafeyi hər şeydən üstündür. ABŞ və Böyük Britaniya bu məsələnin müzakirəsinə təkid etməklə ondan sovet dövlətinə qarşı istifadə etmək istəyirdilər.

Sovet İttifaqı isə azərbaycanlılara yardım etmək yox, I Pyotrun vəsiyyətlərinə əsasən İranı zəiflətmək və neft konsessiyaları almaq istəyirdi. Əgər Güney Azərbaycan məsələsi həll edilərdisə bu, Qafqazda rus siyasətinin bel sütunu və dayacağı olan ermənilərə güclü zərbə ola bilərdi.

Əlbəttə, London və Moskva heç vaxt türk xalqlarını, eləcə də Cənubi Azərbaycandakı hərəkəti himayə edə bilməzdilər. Çünki azərbaycanlıların muxtariyyət əldə etməsi müharibədə bitərəf qalan və İngiltərənin özünə tarixi düşmən hesab etdiyi və Balkanlara sahib olmağa can atan Londonun “gözünün kökünü sarala-sarala qoyan” Türkiyə ilə Azərbaycanın yaxınlaşmasına gətirə bilərdi. Bu isə həm İngiltərə, həm də SSRİ üçün böyük zərbə ola bilərdi.

Müharibənin gedişində antihitlerçi koalisiyasının üzvi olan dövlətlərin mənafeyi faşizmə qarşı mübarizədə eyni olsa da o, qurtarıqdan sonra Moskva İrana münasibətdə tədricən xüsusi mövqe tutmağa başladı. O, İranı parçalamağa, onu zəiflətməyə yönəldilən xəttə üstünlük verdi. Sovet imperiyası Yaxın və Orta Şərqdə və Şərqi Avropada hegomonluq etmək məqsədilə zorakılığa əsaslanan xarici siyasət yeritməyə başladı. Moskva Avropanın “xalq demokratiyası” ölkələrinə xüsusi diqqət yetirərək Güney Azərbaycandakı hadisələri özünün dərin imperiya niyyətlərinə qurban verdi. Bu işdə Qərb dövlətlərinin, xüsusən ABŞ və İngiltərənin təzyiqlərinin, atom silahı ilə hədələmələrinin də təsiri oldu.

1946-cı il martın 18-də “İran məsələsi” yenidən Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyinə çıxarıldı və martın 26-da yenidən bu məsələyə baxıldı. Ancaq sovet qoşunlarının martın 24-də yenidən təxliyəsi getdiyi üçün müzakirə İran hökumətinin xahişi ilə dayandırıldı.

1946-cı il aprelin 6-da SSRİ-nin BMT-dəki nümayəndəsi A.Qromıko Təhlükəsizlik

Şurasına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, “sovet qoşunları martın 24-dən İrandan çıxarılmğa başlanmışdır və altı həftə müddətində başa çatacaqdır. Buna görə də Təhlükəsizlik Şurasının İran məsələsinə baxmasının heç bir əsası yoxdur.

ABŞ İrandan SSRİ qoşunlarının çıxarılması məsələsindən Moskvaya təsir etmək istəyirdi. Lakin ABŞ hökuməti Güney Azərbaycanda hərəkətin əleyhinə deyildi. Bu məsələ o vaxt ABŞ dövrü mətbuatında özünə geniş yer tuturdu. 1946-cı il aprelin 14-də “Nyu-York Herald tribun” qəzeti yazırdı ki, ABŞ BMT-də “Azərbaycan məsələsi”nin müzakirəsini tələb edir. İran tərəfi öz şikayətini geri götursə də Vaşinqton məsələnin gündəlikdən çıxarılmasının qəti əleyhinə idi. Yenə də həmin qəzet Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən məsələnin müzakirəsinin rədd edilməsini pisləyərək göstərirdi ki, bu əslində “Azərbaycan məsələsi”nin Şuranın gündəliyindən çıxarılmasıdır.

ABŞ-ın Təhlükəsizlik Şurasındakı mövqeyi ölkə xarici siyasətində ciddi müzakirələrə səbəb oldu. Dövlət departamenti Güney Azərbaycan məsələsini və ya SSRİ-nin İranın daxili işlərinə qarışması məsələsinin gündəlikdə saxlanmasını təkid edirdi.

ABŞ hökuməti Güney Azərbaycan Milli hökumətinə xüsusi maraq göstərirdi. ABŞ-ın İrandakı konsulu Rossou Güney Azərbaycan Milli hökumətinin baş naziri S.C.Pişəvəri ilə görüşündə Milli hökumətin yaradılmasını Birləşmiş Ştatların bəyəndiyini bildirdi. Söhbət hökumətin gələcək planlarından gedəndə Rossou məsləhət görür ki, Tehranla danışıqlar üçün yolu açıq saxlasın. Pişəvəri göstərdi ki, Tehran bu yolu özü bağlayır. Rossounun “Şah sizin muxtariyyətinizi tanısa necə hərəkət edəcəksiniz?” sualına Pişəvəri cavab verdi ki, təkcə tanımaq azdır, muxtariyyətin saxlanması üçün təminat lazımdır. Rossou ABŞ-ın Milli hökumətə hər cür yardım edəcəyini vəd edərək ona uğurlar dilədi.

Aprelin 28-də Təbrizdə 15 min adam S.C.Pişəvəri başda olmaqla İran Azərbaycan hökumətinin nümayəndə heyətini danışıqlar aparmaq üçün Tehrana yola saldı. İyulun 13-də Təbrizdə Müzəffər Firuz və S.C.Pişəvəri İran hökuməti ilə Güney Azərbaycan arasında saziş imzaladılar. Sazişə görə fədailər jandarmeyalara çevrilirdi və Azərbaycan ordusu İran ordusunun təkid hissəsi olurdu. Azərbaycanın gəlirinin 75%-i yerli xərclərə, 25%-i mərkəzə, ümumdövlət məqsədləri üçün verilirdi. Bir neçə gündən sonar Pişəvəri Azərbaycan əncüməninə ərizə yazaraq azad olunmasını xahiş etdi. O, baş nazir vəzifəsindən çıxsada partiya rəhbərliyində qaldı.

İran hökuməti ilə Azərbaycan Milli hökuməti arasında bağlanmış müqavilə 1946-cı il iyunun 14-dən etibarən həyata keçirildi. Lakin İran hökuməti müqavilənin şərtlərini pozurdu. İyulun 31-də İran hökumətinin nazirləri Qəvvam-ə-Səltəniyə “fəalliyyət azadlığı verməkdən ötrü” istefaya çıxdılar. Baş nazir yeni kabinet üzvlərinin qarşısında çıxış edərək bildirdi ki, ölkənin bütövlüyünü qorumaqdan ötrü Rusiya, İngiltərə və ABŞ-la həqiqi dostluq münasibətləri quracaq, ölkədə sakitliyi pozanlar, irticaçılar və xalq düşmənləri ciddi cəzalandıracaqlar. Bu dövrdə Tehrandə Qəvvam-ə-Səltənə ABŞ konsulu ilə görüşündə istiqrazlar almağa səy göstərdi. ABŞ tərəfi bildirdi ki, “əgər İran hökuməti öz üzərinə siyasi təəhhüdlər götursə ABŞ buna razı olar”. Noyabr ayından başlayaraq bəzi yerlərdə partiyalar, mitinq və yığıncaqlar qadağan olundu. Mərkəzi hökumət 1946-cı il sentyabrın 1-də Azərbaycan üzərində silahlı hücumla başladı. İran dövlət qoşunu Zəncan vilayətini işğal etdi.

1946-cı il aprelin axırından həyata keçirilən sovet qoşunlarının təxliyəsi İranın başqa rayonları kimi, Cənubi Azərbaycanda da mayın 26-da başa çatdırıldı [11. s.144]. Beləliklə, “Azərbaycan məsələsi İranın daxili işi olduğundan” artıq onun taleyi həll edilmişdi. Hələ 1942-ci ilin sonunda İranın bütün silahlı qüvvələrinin ixtiyarını öz əlinə keçirmiş ABŞ hərbi heyətləri 21 Azər hərəkətinin əvvəllərindən İranın silahlı qüvvələrini Azərbaycana qarşı hücumla hazırlayırdılar. Bununla əlaqədar İran hökuməti “ABŞ-dan 20 milyon dollarlıq silah və hərbi sursat almış, əməliyyat zamanı amerikalılar İran qoşununa 40 bombardmançı təyyarə

vermişdilər. İngilislər isə 1946-cı ilin avqustunda İran sərhədinə, Bəsrə şəhərinə 5 diviziya gətirmiş, hərbi gəmiləri İranın Xürrəmşəhr və Abadan limanlarına yan almışdı [11. s.142-144]

İran 1946-cı il dekabrın 1-dən Azərbaycan Xalq hakimiyyəti üzərinə şiddətli hücumla başladı. Azərbaycan əyalət əncüməninin göstərişi ilə dekabrın 11-də Azərbaycan xalq qoşunları döyüş meydanını tərk etdilər və geri çəkilməyə başladılar. Tanklar Ərdəbil vilayətində kəndləri viran qoydular. Cənubi Azərbaycanın general-qubernatoru doktor Cavad və əncümənin sədri Şəbüstəri həbs edildi. Güney Azərbaycan İran hərbiçilərinin əlinə keçdi. Təkcə dekabrın ikinci yarısında 25 min adam öldürüldü. Milli-azadlıq hərəkatına zərbə endirildi. İran hökuməti 1946-cı il dekabrın 20-də onun fəaliyyətinə son qoydu. S.C. Pişəvəri 1947-ci il iyunun 11-də Bakıda müəmmalı şəkildə avtomobil qəzası nəticəsində həlak oldu. Pişəvərinin Bakıda Fəxri xiyabanda qəbirüstü abidə ucaldılmışdır.

Çox təəssüf ki, indiyədək Güney Azərbaycan məsələsi ilə bağlı sənədlər Moskvada - keçmiş SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində ciddi qadağan altında saxlanılır. Görünür, onların açılması imperiya siyasətinin elə cəhətlərini üzə çıxara bilər ki, bu da Moskvanın geosiyasi məqsədlərinə uyğun olmazdı.

Azərbaycan məsələsi dünya siyasətinin həll olunmamış, açıq qalan məsələsidir. Bunu yalnız Azərbaycan xalqı özü dərin düşünülmüş və uzaqgörən elmi konsepsiya ilə həll etməlidir.

Azərbaycan Milli Demokratik hərəkatının qəddarcasına yatırılmasından sonra maarif və mədəniyyət sahəsində qəbul edilmiş qanun və qərarlar ləğv edildi. Mərkəzi hakimiyyət fars dilini rəsmi dövlət dili və ünsiyyət vasitəsi kimi yaymaq siyasətinə yenidən başladı. Təhsil sistemində Azərbaycan dili qadağan olundu. Bütövlükdə Güney Azərbaycanda orta, xüsusilə də ali təhsilə zərbə endirildi. Sonrakı illərdə Azərbaycanda yeganə təhsil ocağı kimi Təbriz universiteti saxlanılsa da onun şəraiti aşağı səviyyədə idi. Təbriz universitetində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin alman, fransız və fars dillərini bilməsi məcburi olsa da mərkəzi hökumət Azərbaycan dilini qadağan etdi.

Məğlubiyyətdən sonra İran hakim dairələrinin şovinist siyasəti Güney Azərbaycanda mədəniyyətə də ciddi zərbə vurdu. Demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə ruhlu bədii və elmi nəşrlər qadağan edildi.

Şah rejimi düşünülmüş şəkildə Güney Azərbaycan tarixi abidələrini məhv etməyə başladı və onlar fars abidələri kimi qələmə verildi. Rəssamların, sənət adamlarının qarşısına sədlər çəkildi. Mərkəzi hökumət radio və televiziya ilə güclü ideoloji təsir vasitəsi və farslaşdırma aləti kimi istifadə edirdi. Azərbaycan dilindəki mətbuata kəskin zərbə endirildi. İran hakim dairələri azərbaycanlılara ölkənin bütövlüyünü parçalaya biləcək potensial bir qüvvə kimi baxmağa başladılar və onların assimilyasiya edilməsi siyasətini yeritdilər. Bu isə bütün sahələrə kəskin zərbə endirdi. Mərkəzi hökumət Güney Azərbaycanda eyni siyasəti sosial-iqtisadi sahədə də yeritməyə başladı. İrticanın hücumu Güney Azərbaycanın inkişafına güclü zərbə vurdu.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945) Bakı, 1998
2. Переписка председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны. Том. , М., 1976
3. Всемирная история. Москва, 2001
4. Новейшая история. XX век. Москва, 1997
5. «Правда qəzeti, 2 mart 1946-cı il
6. Azərb. Res. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar. Dövlət Arxivi-ARSPİHA, f, 1,9, 89, iş 3, V36
7. Vəlilova C.M. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-cı illər. Bakı, 1991

8. ARSPİHA, f. 1, s.89, iş 2, V14

9. Тегеран Я., Потсдам Сворник документов. Москва, 1971

10. "İzvestiya" qəzeti, 21 mart 1946-cı il

11. Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986

ВОПРОС ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В 1941-1946 ГГ

*Вейисов Ариф Гаджи оглы, Бадалова Тарлан Саттаровна,
Мехтиева Хагигат Шаадетовна*

Резюме

В статье повествуется о вступлении советских и английских войск на территорию Ирана после нападения фашистской Германии на СССР, а также о том как несмотря на заверения Ирана о нейтралитете во время второй Мировой войны, она, продолжала стратегические взаимоотношения с Германией поставив ей горючее.

Одновременно в статье нашло свое отражение зарождение в Азербайджане национального правительства и мероприятия преворемые ею в жизнь в декабре 1947-го года, создание Азербайджанской Демократической Партии во главе с С.Д. Пишавари, а также сохранении влияния Советского Союза на национально-демократическое движение в южном Азербайджане.

Однако вопрос (Южного Азербайджана неоднократно обсуждался на различных встречах, одновременно событий в Южном Азербайджане предложенные . Москвой Европе как «народная демократия» в рамках ТОЛЬКО- ЧТО созданной Организации Объединенных Наций, где этот вопрос был предметом спора.

THE ISSUE OF SOUTH AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL RELATIONS IN 1941-1946

Veyisov Arif Haci, Badalova Tarlan Sattar, Mehdiyeva Hagigat Shaadat
Summary

The article deals with the cooperation of Iran with Germany sending there petrol in unlawful ways continuing its strategical cooperation on the contrary it had promised to stay to be neutral; entering the Soviet and English troops the Iranian territory after attacking of fascist Germany the USSR during the World War II.

It also contents the Soviet Unions attempts to keep the freedom movement and the national process under its own influence in South Azerbaijan, establishing Azerbaijan Democratic Party under the leadership of S.J. Pishavary and its events in December, 1945.

But the problem of South Azerbaijan in different political meetings, including UNO which was just established has been interpreted widely and at last Moscow's special attention to some countries of "people's democracy" in Europe and sacrificing their national interests to its deep imperial aims.

Rəyçi: dosent Adıgözəlova Veyis

BDU Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 may 2025-ci il